

ULIGHED OG MEDBORGERSKAB I INFORMATIONSSAMFUNDET

Et af demokratiets grundprincipper er, at alle borgere er ligeværdige, og at alle skal have lige muligheder for at gøre sig gældende og blive hørt. Det forudsætter naturligvis formelt lige politiske rettigheder så som lige og almindelig valgret, ytringsfrihed og lighed for loven, men det forudsætter også som minimum en vis grad af lighed i ressourcer for deltagelse, herunder økonomiske og videnskabelige ressourcer (Verba, 2001). Derfor har social og økonomisk ulighed og sammenhængen mellem ulighed og politiske indflydelsesmuligheder altid været nøglespørgsmål i analyser af politisk deltagelse og demokrati (Verba & Nie, 1972; Martinussen, 1973; Verba, Nie & Kim, 1978; Schlozman & Verba, 1979; Hernes & Martinussen, 1980; Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Parry, Moyser & Day, 1992; Andersen et al., 1993; Verba, Schlozman & Brady, 1995).

Hovedtendensen i de første tre fjerdedele af det 20. århundrede gik mod større lighed og styrkelse af sociale rettigheder. I årene frem til begyndelsen af 1970'erne vænnede man sig til at se fuld beskæftigelse og stigende social mobilitet næsten som en naturtilstand. Den dominerende antagelse var, at uligheden blev mindre i takt med industrisamfundets udvikling (Bell, 1960; Lipset, 1960; Wilensky, 1975). Men siden er tendensen til økonomisk udlig- ning i de fleste lande vendt, ikke mindst i USA. Det traditionelle industri- samfund er gået på hæld og er afløst af et post-industrielt informationssam- fund, hvor vidensressourcer synes at få stadig større betydning. Samtidig betyder globaliseringen stigende international afhængighed, stigende inter- national konkurrence og stigende indvandring.

Denne udvikling antages ofte at sætte ligheden under pres. Det har øget frygten for social polarisering og stigende ulighed i demokratiske indflydel- sesmuligheder, måske ligefrem en opsplittning i et „over-Danmark“ og et „under-Danmark“. Denne bekymring retter sig ikke kun mod traditionelle økonomiske uligheder, men også mod nye skel mellem højt- og lavtuddan- nede, samt mellem de, der er i arbejde, og de, der er marginaliserede på

arbejdsmarkedet.¹ Men hvordan er det gået med den økonomiske ulighed i Danmark, og hvordan er udsigterne, når det gælder velfærdsstatens mulighed for også fremover at begrænse uligheden? Er der stigende polarisering mellem højt- og lavtuddannede? Føler de lavtuddannede sig truede eller marginaliserede og ude af stand til at påvirke samfundsudviklingen? Hvor marginaliserede er de ledige og andre grupper uden for arbejdsmarkedet *som medborgere*? Det er emnerne for denne bog, der retter særlig fokus mod de grupper, der ofte fremhæves som de mest udsatte i en vidensintensiv, globaliseret økonomi: De lavtuddannede og de marginaliserede på arbejdsmarkedet.

Forestillingen om, at ligheden er under pres, optræder som antydet i tre hovedvarianter, som danner baggrund for bogens opdeling i tre dele. Nogle hæfter sig først og fremmest ved tendenser til stigende *økonomisk ulighed* i samfundet. Det er emnet for del I, der ud over at beskrive udviklingen i uligheden på basis af sekundærmateriale ser nærmere på omfordelingsmekanismerne i velfærdsstaten og muligheden for at opretholde disse, samt på sammenhængen mellem økonomisk ulighed og politisk deltagelse. Del II beskæftiger sig med de *uddannelsesmæssige skel*, først og fremmest med spørgsmålet, om de lavtuddannede føler sig i stand til at overskue og påvirke politikken i et mere komplekst og krævende, højteknologisk samfund, samt med spørgsmålet om nye politiske skillelinjer og deres fortolkning. Atter andre har først og fremmest peget på *marginaliserings- og udstødningsproblemer på arbejdsmarkedet* som en ny type ulighed, der truer med at sætte store grupper uden for samfundet som en slags andenrangsborgere. Her drejer det sig ikke mindst om at være en aktiv del af samfundet og blive anerkendt som sådan. Det er emnet for bogens Del III.

INFORMATIONSSAMFUND, GLOBALISERING OG ØKONOMISK ULIGHED

En vis grad af økonomisk lighed opfattes i næsten alle nyere demokratiteorier som en forudsætning for reelt demokrati. Det spænder fra en erkendelse af, at et vist mindstemål af ressourcer er en forudsætning for, at borgerne har kompetence til at tage rationelt stilling og kapacitet til at udnytte sine demokratiske rettigheder, til mere vidtgående fordringer om en form for demokratisk økonomisk kontrol over samfundets produktive ressourcer (Dahl, 1989). I en mellemposition finder man T.H. Marshalls (1950) klassiske ideal om „fuldt medborgerskab“ – idealet om, at alle borgere, først og frem-

mest i kraft af forholdsvis generøse sociale rettigheder, er i stand til at deltage i alle sider af samfundslivet på nogenlunde lige vilkår, trods en vis ulighed i adgangen til økonomiske ressourcer, som uundgåeligt følger af en markedsøkonomi.

Længe så det ud til, at stigende lighed, godt hjulpet af en voksende velfærdsstat, var en indbygget del af samfundsudviklingen. De nordiske lande gik særlig langt. Det har blandt andet været forklaret med en historisk betinget „passion for equality“ (Rold Andersen, 1984; Graubard, 1986), men en grundlæggende årsag skal nok også findes i, at den folkelige mobilisering i Skandinavien var så stærk og ikke blot omfattede arbejderbevægelsen, men også bønderne. Under alle omstændigheder var ingen i tvivl om, at stigende lighed var samfundets megatrend (Rasmussen, 1981). I bogen *Kamp og formyelse* af Jens Otto Krag og K.B. Andersen, der blev udgivet til Socialdemokratiets 100 års jubilæum i 1971, var visionen, at det nu drejede sig om at „nedbryde resterne af klassesamfundet“. Kulminationspunktet var nok Lavindkomstkommissionens udredningsarbejde fra 1976-81 (Betænkning 946, 1981), der i øvrigt også omfattede en særskilt rapport om fordelingen af påvirkningsmuligheder (Valentin, 1980). Præmisserne var, at der nu måtte gøres en ekstra indsats for at løse de ulighedsmæssige restproblemer, samt at uligheden i den primære indkomstfordeling burde mindskes for at lette statens omfordelingsopgave. Begge disse præmisser har siden ændret sig en del.

Det mest markante brud på udviklingen har man set i USA, hvor den økonomiske ulighed siden midten af 1970'erne har været stigende, samtidig med, at den politiske deltagelse – specielt valgdeltagelsen – har været faldende blandt de svage grupper i samfundet (Schlozman, Brady & Verba, 1997; Darmofal, 1999; Putnam, 2000; Uslaner, 2001). Også i de fleste europæiske lande har man imidlertid kunnet konstatere en stigende økonomisk ulighed (Förster, 2000) – i øvrigt også her tidsmæssigt sammenfaldende med en tendens til faldende valgdeltagelse (International IDEA, 2002).

Det har reaktualiseret en klassisk bekymring for „ulighedens onde cirkel“: Ressourcesvage grupper deltager mindre i politik, derved bliver de også mindre hørt, og deres ønsker bliver mindre tilgodeset, så de trufne beslutninger forfordeler de svage grupper og dermed yderligere forstærker den sociale ulighed (Verba, Nie & Kim, 1978: 2; Martinussen, 1973). Uligheden kan således blive selvforstærkende. Men der findes også en „god cirkel“: I Europa og navnlig i Skandinavien har arbejder- og bondebevægelsen traditionelt trukket i modsat retning ved, at grupper, der som individer var resourcesvage, blev mobiliseret og dermed besad kollektive ressourcer til at

kunne påvirke de politiske beslutninger i retning af økonomisk udligning (Korpi, 1978; Verba, Nie & Kim, 1978). Samtidig har disse kanaler traditionelt bidraget til at skabe relativt høj politisk deltagelse med begrænsede sociale skævheder (Goul Andersen, Buksti & Eliassen, 1980).

Imidlertid er disse folkelige bevægelser svækket: Landmændenes antal er decimeret, og når det gælder arbejderbevægelsen, har der i de fleste lande været en markant nedgang i såvel den faglige organisering (Checchi & Visser, 2002) som partiernes medlemstal i almindelighed og arbejdernes parti-medlemskab i særdeleshed (Scarrow, 2000; Kitschelt, 1994). Danmark, Sverige, Finland og Belgien har bevaret en høj faglig organisering, fordi de følger det såkaldte Ghent-system for frivillig arbejdsløshedsforsikring, overvejende finansieret af staten og administreret af selvstændige A-kasser tilknyttet fagforeningerne. Men det har ikke kunnet forhindre faldende faglig deltagelse og høj fremmedgørelse i forhold til fagforeningen (Jørgensen et al., 1993; Goul Andersen, 1993a; Goul Andersen & Hoff, 2001: 102-111).

Til gengæld har de folkelige bevægelser efterladt sig en velfærdsstat, som har sikret en betydelig økonomisk udligning. Alt andet lige skulle det også betyde en udligning af ressourcer for deltagelse, så traditionelt ressourcetsvage grupper kan give deres synspunkter til kende og blive hørt. I givet fald kompenserer det for svækkelsen af de folkelige bevægelser og bidrager til en ny „god cirkel“, hvor ulighederne ikke bliver for store.

Imidlertid hævdes netop velfærdsstaternes omfordelingsmuligheder at være under pres på grund af globaliseringen og overgangen til informationssamfundet eller en vidensbaseret økonomi, som man kalder det i EU (European Council, 2000). Det er i sig selv omstridte begreber, hvis berettigelse vi ikke skal diskutere her, da de kun fungerer som en ramme for diskussionen. Den vidensbaserede økonomi stiller større krav til uddannelser og kompetencer, og globaliseringen gør det stadig lettere at flytte mindre videnskrævende produktion derhen, hvor arbejdskraften er billig – og ofte ekstremt billig. Det kan for det første øge den økonomiske ulighed på arbejdsmarkedet og dermed skabe et større pres på velfærdsstatens omfordelingskapacitet. For det andet kan det angiveligt også føre til marginalisering af den mindre kvalificerede arbejdskraft – med mindre mindstelønningerne og ydelserne for arbejdsløse sænkes.

Argumentet er, at høje mindstelønninger og generøs social sikring for ledige kan skubbe de svage ud af arbejdsmarkedet (OECD, 1994), fordi produktiviteten ikke svarer til lønnen, og fordi velfærden fastholder de arbejdsløse i ledighed. Ligheden kan dermed bidrage til at øge den „naturlige“ eller

„strukturelle“ arbejdsløshed (Friedman, 1977). Allerede ved et højt ledighedsniveau vil arbejdsgiverne begynde at konkurrere om de kvalificerede medarbejdere ved at byde lønnen op frem for at ansætte lavproduktive ledige, der dårligt kan tjene deres egen løn hjem. Forøget efterspørgsel efter arbejdskraft fører derfor ikke til mindre arbejdsløshed, men til inflation, der slår konkurrenceevnen i stykker. Strukturarbejdsløsheden defineres netop som den højeste ledighed, der er forenelig med en stabil løn- eller prisudvikling (Elmeskov & MacFarland, 1993).

Ikke mindst derfor har „make work pay“ været et mantra for OECD i 1990'erne. Heroverfor står dog i EU og i Danmark en opfattelse, der anerkender diagnosen, men peger på muligheden for at øge de svage gruppers produktivitet gennem uddannelse og aktivering for at bringe kvalifikationer på niveau med lønnen, frem for at tilpasse lønstrukturen til de eksisterende forskelle i produktiviteten (Goul Andersen & Halvorsen, 2002; Albrekt Larsen & Goul Andersen, 2003). Sideløbende er der dog i mange lande gennemført reformer, der har sænket kompensationsgraden, afkortet dagpengeperioden, og/eller skærpet arbejds- og aktiveringspligten. De danske stramninger hører i så henseende til de vidtgående, men udgangspunktet var også højt. Dagpengeperioden er sænket fra otte-til ni år til fire år, hvilket dog fortsat er højt. Arbejdspligten har siden slutningen af 1990'erne hørt til de skrappeste i Europa – i hvert fald på papiret (Finansministeriet, 1998; Goul Andersen, 2002c). Den gennemsnitlige kompensationsgrad ved ledighed er også faldet mere end i de fleste lande (Korpi, 2002; Green-Pedersen, 2002; Pedersen, Pedersen & Smith, 1995: 41), først og fremmest ved, at dagpengeloftet ikke er fulgt med den almindelige lønudvikling. Derimod har man bevaret den formelle kompensationsgrad på 90 pct., så dagpengene i praksis er blevet en „flat-rate“ ydelse, dvs. et fast beløb til (næsten) alle (Hansen, 2001; Clasen, Kvist & van Oorschot, 2001). De høje mindstesatser og de faste satser for kontanthjælp giver dog fortsat en bedre beskyttelse mod fattigdom end i de fleste andre lande, inklusive de nordiske (Goul Andersen, 2002c).

Stramningerne skyldes ikke kun et kortsigtet pres for besparelser, men afspejler også et paradigmeskifte i økonomisk teori og i økonomisk-politiske strategier (Sandmo, 1991). Frem til 1970'erne var der et ret ukritisk syn på politisk regulering og omfordeling som middel til at afhjælpe markedets mangler. Men det er afløst af en filosofi, der i højere grad ser reguleringen som problemet og markedet som løsningen – en filosofi, der undertiden er sammenfattet under betegnelsen „udbudsøkonomi“. Således har man påpe-

get de effektivitetshæmmende eller forvridende effekter af flere former for velfærdsordninger og social udligning – kort sagt af mange af de former for „politics against markets“ (Esping-Andersen, 1985; 1990), som har været brugt til at sikre social lighed og tryghed. Selv om de nye økonomiske filosofier langt fra indebærer nogen „minimalstatsfilosofi“, så er der tale om et mere skeptisk syn på lighed og udligning i det hele taget. Tidligere havde man groft sagt betragtet overførsler som et politisk spørgsmål om at flytte en spand vand fra et kar til et andet – det blev der ikke mindre vand af – men heroverfor påpegede Okun (1975), at der var „hul i spanden“ (leaking bucket), dvs. et samfundsøkonomisk effektivitetstab ved enhver sådan overførsel. Dette er siden udbygget med talrige analyser af incitamentsproblemer og forvridningstab, der knytter sig til regulering, skat og omfordeling.

Problemet i nærværende sammenhæng er naturligvis, at det støder an mod den klassiske forestilling om, at man via omfattende og generøse sociale rettigheder kan bryde „ulighedens onde cirkel“, herunder sikre lige deltagelse i det politiske liv (Marshall, 1950). Hvis sociale rettigheder og økonomisk udligning betyder et økonomisk effektivitetstab, må man enten søge efter mere „markedskonforme“ former for omfordeling eller erkende, at der er et *trade-off*: Man kan blive nødt til at give afkald på det ene for at opnå det andet. Således hævdes det ofte, at „sammenpressede lønstrukturer“ og specielt høje mindstelønninger skaber arbejdsløsheds- og effektivitetsproblemer i en globaliseret verdensøkonomi.

Den nye økonomiske filosofi har blandt andet været styrket af, at USA i perioden efter 1980 har kunnet fremvise væsentligt større forbedringer i beskæftigelse og økonomisk vækst, end det har været tilfældet i Europa (OECD, 1994). Siden midten af 1990'erne er der dog en række europæiske „humlebier“, der i strid med, hvad man kunne forvente ud fra teorier om og målinger af strukturledigheden synes at have fundet delvist andre veje til sikring af høj beskæftigelse og lav arbejdsløshed – herunder Danmark, Norge og Sverige. Måske er stigende ulighed alligevel ikke uundgåelig.

Men hvordan er det egentlig gået med uligheden i indkomster, i hvor høj grad er det muligt at forene økonomisk lighed med globalisering og verdensøkonomi, og hvor vigtigt er det, demokratisk set? Bogens første del er helliget disse problemstillinger. Kapitel 2 giver en generel beskrivelse af indkomstuligheden i historisk og komparativt perspektiv og retter dernæst søgelyset mod forskellige måder at opgøre den på, samt mod en præcisering af velfærdsstatens omfordelende effekter. Kapitel 3 diskuterer i forlængelse heraf nærmere, hvordan velfærdsstaten og forskellige velfærdsmodeller virker på

denne fordeling, samt hvorledes udsigterne er for at opretholde sådanne velfærdsstatslige ordninger i fremtiden, herunder i hvor høj grad globalisering og vidensøkonomi indebærer et pres på velfærden. Er der et pres i retning af *konvergens*, sådan som moderniseringsteorierne ofte implicit antager, eller er der flere forskellige mulige udviklingstendenser? Hvor robust er den danske velfærdsmodel heroverfor, og hvordan er dens fremtidsudsigter? Endelig behandler kapitel 4 spørgsmålet om den økonomiske ulighedens betydning for politisk deltagelse, herunder også spørgsmålet om individuel vs. klasse-mæssig ulighed i den politiske deltagelse.

UDDANNELSE, VÆRDIER OG AFMAGT

Informationssamfundet betyder på mange måder en øgning i borgernes muligheder for at gøre sig gældende i politik. Politikere, embedsmænd, professioner og andre elitegrupper får sværere ved at bevare deres vidensmonopol som følge af befolkningens stigende uddannelsesniveau og den radikalt øgede adgang til information for almindelige borgere. Samtidig øger de selv samme udviklingstendenser imidlertid også samfundets og politikens kompleksitet, og udnyttelsen af informations- og kommunikationsteknologiens nye muligheder kræver ressourcer, så ressourcefattige grupper – dem, der i forvejen er under pres – kan få sværere ved overhovedet at forholde sig til politik og i særdeleshed ved at gøre sig gældende i forhold til den. I den forbindelse er det også meget omdiskuteret, hvorvidt informationsteknologien skaber et „digitalt skel“ (Norris, 2001). Bogens anden del behandler socioøkonomiske forskelle i politisk effektivitetsfølelse og politiske orienteringer, med særlig henblik på at undersøge, om der sker en tiltagende uddannelsesmæssig polarisering i afmagtsfølelse og politisk orientering, og om der er nogen indbyrdes forbindelse herimellem.

I USA er det spørgsmålet om polariseringen i påvirkningsmuligheder, der har tiltrukket sig størst forskningsmæssig interesse. Som omtalt har sådanne forestillinger kunnet hente næring i faldende politisk engagement og deltagelse (Putnam, 2000), både i valg, frivillige foreninger mv., som almindeligvis tilskrives en tilbagegang specielt blandt lavtuddannede og andre underprivilegerede grupper.

I Europa har opmærksomheden mere drejet sig om polarisering i identiteter, godt næret af fremvæksten af fremmedfjendtlighed og nye højrebewægelser, der ofte sættes i forbindelse med globaliseringen, informationssamfundet og heraf fremkaldte marginaliseringsprocesser (Betz, 1994), specielt

for lavtuddannede grupper. Det kan dreje sig om forringede levekår, trussel om ledighed, eller blot oplevelse af at være koblet af samfundsudviklingens hovedspor. Således kan man forestille sig en tiltagende polarisering mellem en veluddannet og internationalt orienteret elite på den ene side, og på den anden side en stor gruppe af resourcesvage, der føler udviklingen uoverskuelig, truende og upåvirkelig. Men er der tendenser i den retning?

Der er klare paralleller mellem tolkningen af arbejdernes tilslutning til nye højrebewægelser i Europa og de klassiske tolkninger af middelklassens reaktioner mod industrialiseringen, der truede de små selvstændige (Lipset, 1960). Også her så man bevægelser vendt mod de etablerede partier og politikere, samt udpegning af syndebukke som ansvarlige for, at udviklingen var gået skævt. Forskellen er ifølge de nye teorier, at det nu er industrisamfundet, der går på hæld, arbejderne, der marginaliseres, og indvandrerne, der gøres til syndebukke for problemerne.

Alternativt kan man hæfte sig ved de mere langsigtede ændringer i politiske skillelinjer. Traditionelt har lavtuddannede ligget politisk til venstre og højtuddannede til højre på grund af indlysende forskelle i økonomiske og fordelingspolitiske interesser. Men i de senere år har man set en tiltagende polarisering omkring værdimæssige eller kulturelle spørgsmål – indvandring, lov og orden mv. – hvor de lavtuddannede ligger til højre og de højtuddannede til venstre (Goul Andersen & Bjørklund, 1990; Borre, 1995; 1999; 2003; Kitschelt, 1995). Efter denne tolkning er der ikke tale om marginaliseringsprocesser, men ganske enkelt om værdiforskelle, der er blevet aktualiseret af samfundsudviklingen. Men hvilken tolkning er den mest plausible? Hvor store forskelle er der i det hele taget? Holder antagelsen om, at lavtuddannede føler sig marginaliserede og truede af udviklingen? Bliver de lavtuddannede i de yngre generationer hængt af, så de mister interessen for politik og føler sig mere politisk afmægtige end tidligere? Er der en stigende polarisering mellem lavt- og højtuddannede, når det gælder politisk tillid? Bidrager informations- og kommunikationsteknologien til en sådan polarisering? Eller er der ganske enkelt tale om forskelle i værdier, som ikke har noget med marginalisering at gøre? Disse spørgsmål om politisk polarisering efter uddannelse – deltagelsesmæssigt og med hensyn til politisk orientering – behandles i bogens kapitel 5 og 6.

MARGINALISERING OG VELFÆRD

Også i en anden henseende er det en udbredt opfattelse, at uligheden har skiftet karakter. Som omtalt forbindes informationssamfundet og globaliseringen ofte med nye marginaliseringstendenser på arbejdsmarkedet. De økonomiske aspekter er behandlet i anden sammenhæng (Goul Andersen et al., 2003). Hovedspørgsmålet her er derimod, om man får en opsplitning mellem et A-hold og et B-hold på arbejdsmarkedet, som forplanter sig til en tilsvarende opsplitning mellem første- og andenrangs medborgere i samfundet. En sådan opsplitning rækker videre end til spørgsmålet om økonomisk ulighed, men udgør potentielt en selvstændig, ny dimension af ulighed. Det er analyseret under mange overskrifter fra „ny fattigdom“ eller „social ekskludering“ (Room, 1990; 1995; Littlewood & Herkommer, 1999; Vlemingx & Berghman, 2001) til knapt så dramatiske begreber som marginalisering og medborgerskab. „Social ekskludering“ betegner både et yderpunkt og en anden vægtlægning af aspekter end et medborgerskabsperspektiv, hvor demokratiske deltagelsesmuligheder står i centrum, jf. nedenfor.

Problemstillingen er dårligt belyst. For det første er marginaliseringsforskningen ofte foregået på basis af registeroplysninger frem for surveyoplysninger. For det andet har forskningen først og fremmest taget sigte på marginalisering på arbejdsmarkedet, ikke på spørgsmålet om marginalisering som medborgere. I 1990'ernes politiske diskurs blev marginalisering på arbejdsmarkedet en overgang sidestillet med marginalisering slet og ret, ligesom det, der tidligere blev omtalt som social sikring, nu blev kaldt „passiv forsørgelse“. Det var naturligvis led i et politisk opgør om strategier mod ledigheden, men det retoriske symbolsprog spredte sig langt ud i samfundet og efterlod en syndflod af myter, stereotyper og klichéer om de marginaliserede på arbejdsmarkedet, som trængte helt ind i den videnskabelige verden.

Ifølge en traditionel social sikringstankegang er det afgørende at styrke individets ressourcer for at styrke dets autonomi (Rothstein, 1994: 38-70). Sociale ydelser er ifølge en sådan tankegang ikke passiviserende, men snarere aktiverende (Loftager, 2002), fordi det giver individet ressourcer til at handle, både i forhold til sin egen arbejdsløshedssituation, og som medborger i samfundet. Men hvordan forholder det sig empirisk? Projektets tredje del omfatter en analyse af det sociale og politiske medborgerskab hos grupper, der er særligt svage i forhold til arbejdsmarkedet, dvs. helt udenfor (førtidspensionister) eller længerevarende ledige.

Navnlig i forbindelse med de marginaliserede på arbejdsmarkedet er

spørgsmålet ikke kun, om de pågældende grupper er i stand til at overskue og deltage i politik, men også det bredere om deltagelse i samfundslivet og status som medborgere i samfundet. Dette uddybes kort i den følgende præsentation af det medborgerskabsperspektiv, der ligger til grund for især Del II og III, men også indgår som bagvedliggende perspektiv for analysen af økonomisk og politisk ulighed i Del I.

MEDBORGERSKABSPERSPEKTIVET

Medborgerskab og marginalisering fungerer her i undersøgelsen som alternativ til begreberne politisk deltagelse på den ene side og fattigdom og social udstødning på den anden. Medborgerskab henviser til de facto fuldt medlemskab af samfundet som (med-)borger. På dansk har vi den fordel at kunne skelne mellem „statsborgerskab“ og „medborgerskab“, mens man på engelsk er henvist til at benytte samme ord: citizenship. Man kan formulere det på den måde, at medborgerskab er statsborgerskab anvendt som sociologisk begreb. Som statsborgere har alle lige rettigheder som fuldgyldige medlemmer af et fællesskab. Medborgerskabet henviser til den faktiske udfyldelse heraf – at alle er de facto lige og ligeværdige som samfundsborgere.

Begrebet udspringer oprindeligt af diskussionen om spændingen mellem kapitalistisk markedsøkonomi og demokrati (Loflager, 2002). I demokratiet er alle lige som borgere, mens den kapitalistiske markedsøkonomi pr. definition skaber ulighed. I klassisk marxistisk teori var det ensbetydende med, at forestillinger om, at borgerne alligevel kunne være lige qua borgere i et kapitalistisk samfund var en ideologisk illusion, der blot tjente til at skjule den reelle klasseulighed, ja skjule klasserne i det hele taget til fordel for et individualiserende perspektiv. Heroverfor hævdede T.H. Marshall (1950), at man gennem en gradvis udvikling af civile, politiske og sociale rettigheder alligevel kunne nærme sig idealet om fuldt medborgerskab for alle – lige rettigheder, lige deltagelsesmuligheder, og fælles medborgernormer – selv om han betonedede den fortsatte spænding mellem klasse og medborgerskab, et enkelt sted endda med en spidsformulering om, at de to principper var i krig med hinanden.

Siden er der blevet sat fokus på mange andre former for ulighed end klasseulighed, herunder ulighed mellem kønnene, mellem etniske grupper, eller som her mellem lavt- og højtuddannede, og mellem beskæftigede og marginaliserede på arbejdsmarkedet. Desuden er der udviklet mange forskellige medborgerskabsidealiser – først og fremmest når det gælder medborgernes

orientering, identiteter eller „medborgerdyder“, herunder synet på forpligtelse til aktiv deltagelse i fællesskabet. Det er dog i en rent skandinavisk tradition, begrebet er blevet videreudviklet som referenceramme for empiriske undersøgelser (Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Andersen et al., 1993; Goul Andersen, Torpe & Andersen, 2000; Goul Andersen & Hoff, 2001; Tøgeby, 2003; Strømsnes, 2003); først i 2000-årene er det spredt til omfattende komparative undersøgelser på europæisk og globalt plan.²

Her skal vi dog koncentrere os om fire aspekter, som går igen i forskellig sprogdragt i den nyere medborgerskabsliteratur (Marshall, 1950; Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Goul Andersen, 2002e; Tøgeby, 2003):

- Rettigheder (og pligter)
- Sociale og økonomiske vilkår (økonomisk situation, trivsel)
- Social og politisk deltagelse
- Identitet/orientering som medborger

I modsætning til sociologiske begreber om social eksklusion/inklusion, der først og fremmest er centreret omkring social integration, er medborgerskabsbegrebet centreret omkring demokrati. Med *rettigheder* tænkes på institutionaliserede civile, politiske og sociale rettigheder, primært formelle retsregler, men også uformelle normer og procedurer. *Sociale og økonomiske vilkår* henviser til økonomisk situation, levevilkår og trivsel.³ Undersøgelsen her er dog centreret om de to sidste dimensioner: Deltagelse og identitet (som i faglitteraturen ikke sjældent sammenfattes under begrebet „praksis“). Begge dimensioner har både et vertikalt aspekt (forholdet til det politiske system) og et horisontalt aspekt (forholdet til andre medborgere).

Deltagelsesdimensionen omfatter som udgangspunkt alle former for deltagelse i samfundslivet, herunder både social og politisk deltagelse. Social deltagelse spænder fra primære og sekundære sociale relationer (familie og venner), til forenings- og fritidsaktiviteter mv. Politisk deltagelse vedrører ikke kun sådanne aktiviteter, som retter sig mod myndighederne, men også interaktioner med andre. Det afgørende spørgsmål er, om nogle er de facto udelukket fra at deltage. Derfor er *politisk effektivitetsfølelse*, dvs. følelse af at kunne påvirke, en lige så central afhængig variabel som deltagelse som sådan. I forhold til den traditionelle deltagelseslitteratur betyder det, at deltagelse i politiske diskussioner mv. ikke blot har status som mellemkommende variabel (politisk involvering, politiske ressourcer), men som sideordnede variabel, der er lige så vigtige som deltagelse som sådan.

Identitetsdimensionen vedrører medborgernes orientering til det politiske system, orientering til andre medborgere, samt egen rolleopfattelse som borger i samfundet.

Nøglespørgsmål er her, om ledige stigmatiseres, og solidariteten med de ledige forsvinder, ledige udvikler lav politisk tillid, lav tolerance, eller forsørgerkultur med manglende vilje til selvforsørgelse og manglende ansvar over for fællesskabet.

UNDERSØGELSENS DATA

Datagrundlaget for bogens første del er sekundæranalyser på allerede foreliggende undersøgelser. Anden del består af nye analyser på en lang række foreliggende datasæt, herunder især de løbende valgundersøgelser, samt Magtudredningens såkaldte „medborgerundersøgelse“ (2000) og andre data om politisk deltagelse og effektivitetsfølelse i Danmark. Når det gælder de marginaliserede, er der tale om grupper, som kun i begrænset udstrækning lader sig undersøge gennem almindelige befolkningsrepræsentative undersøgelser. Derfor bygger tredje del fortrinsvis på en stor marginaliseringsundersøgelse, der er gennemført i 1999 i delvis tilknytning til Magtudredningen, udbygget med en række relevante politiske spørgsmål. De enkelte datasæt er beskrevet i appendiks, med henvisninger til mere udførlige redegørelser på hjemmesider.

NOTER

- 1 Hertil kommer nye skel mellem danskere og indvandrere, som ligger uden for denne bogs emne, men er behandlet i en særskilt publikation fra Magtudredningen (Togeby, 2003).
- 2 Det gælder bl.a. CID – Citizenship, Involvement Democracy (13 lande, 2000–2002), ESS–European Social Survey (ca. 25 europæiske lande, 2002), og ISSP–International Social Survey Programme (ca. 40 lande verden over, 2004).
- 3 Vi skal ikke her gå nærmere ind på diskussionen om, hvorvidt dette skal ses som en egentlig selvstændig dimension af medborgerskabet; netop i analyser af social ulighed er det dog et aspekt, der under alle omstændigheder må medtages som et selvstændigt punkt.